

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilafet Tartışmaları: Eleştirel Bir Değerlendirme

Nurullah ARDIÇ*

Giriş

Tarihsel olarak İslam dünyasının en önemli siyasî ve dinî kurumlarından biri olarak kabul edilen hilafetin 1924 yılında nispeten ani bir biçimde ilga edilmesi üzerine bu kurumun niteliği, önemi ve hatta gerekliliği üzerine siyasî ve ideolojik birçok tartışma yaşanmıştır. Esasen hilafetin ilgasına giden süreçte, yani 1924'ten çok önce başlamış olan bu tartışmalar yalnızca siyasî ve entelektüel çevrelerle sınırlı kalmamış, akademik (ve yarı-akademik) ortamlarda da etkisini hissettirmiştir. Bir yandan bizzat hilafet kurumunun “tartışmalı” niteliklerinden ötürü, diğer taraftan da bu kurumun (ve onunla beraber Şer’iyye ve Evkaf Vekaleti ve medreseler gibi kurumların) ilgasının Türkiye’deki laikleşme sürecinin en önemli siyasî basamaklarından biri oluşu sebebiyle hilafet üzerine oluşan külliyat da siyasî ve ideolojik nitelikli bir “bölünmüşlük” arz etmektedir.

Bunun yanı sıra, Türkiye’de ve dünyada hilafet meselesi üzerine yapılmış akademik çalışmalardan müteşekkil literatürün de en temel özelliklerinden biri “bölünmüşlük” (hatta “çifte bölünmüşlük”) sorunudur. Zira bir yandan Türkiye dışında yapılmış çalışmaların çoğunluğu hilafetin Osmanlı-öncesi tarihine odaklanırken Türkiye’de yapılmış olanların büyük bir kısmı da yalnızca hilafetin ilga edildiği döneme (1922-1924) ve Türkiye bağlamına odaklanmaktadır. Diğer taraftan ise Orta Doğu’da modernleşme üzerine çalışanların çoğunluğu ya Türkiye’yi ihmal ve/ya izole etmekte ya da yalnızca Türkiye’ye odaklanmaktadır.

Bu bölünmüşlük(ler)in sebepleri de bir tür çifte-bakış problemiyle alakalıdır. Bir yandan Türkiyeli araştırmacıların çoğunluğu dil problemi de dahil

* Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi.

olmak üzere çeşitli nedenlerle Arap ve Hint (ve Fars) dünyasını ihmal etmekte iken yabancı araştırmacılar gerek Türkçe/Osmanlıca sorunu gerekse de Orta Doğu'ya "Arap-merkezli" bakmalarından dolayı Türkiye coğrafyasını ihmal etmektedirler. Bu durum özellikle hilafet meselesi bağlamında hatalıdır; zira hilafetin "merkezi" son dört yüz yıldır (1517-1924) Arap dünyası değil, Türkiye olmuştur. Öte yandan İslam dünyasının modernleşme tecrübesinin genel olarak sömürgecilikle irtibatlandırılması ve daha ziyade bir sömürgecilik-sonrası süreç olarak incelenmesi de ilgili literatürde Türkiye'nin ihmal edilmesine yol açmıştır.

Bütün bu sebeplerden dolayı genel olarak Orta Doğu (ve İslam dünyası) coğrafyasının modernleşme tecrübesini, özelde de hilafet kurumunun dönüşümü ve ilgasını anlama konusunda çeşitli bölünmüşlükler ve derin boşluklar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, özellikle uluslararası modernleşme literatüründe, kabaca dört yüzyıl boyunca en güçlü Müslüman devlet ve İslam dünyasının merkezi olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'na yeterince ilgi gösterilmemiştir. Zira Türkiye Batılı güçler tarafından formel olarak sömürgeleştirilmediği (ki bazı tarihçilere göre kendi kendini sömürgeleştirmiştir) için post-kolonyal (sömürge-sonrası) literatürün çoğunluğu tarafından göz ardı edilmekte, bu durum da Batı'da İslam ve modernite/modernleşme ilişkilerinin anlaşılmasında temel bir eksiklik olarak Orta Doğu'ya dair miyop bir bakışa yol açmaktadır. Dolayısıyla yalnızca Arap dünyasına odaklanmak yerine Osmanlı tecrübesini İslam dünyasının modernleşme süreçlerinin merkezine yerleştirmek suretiyle hem zamansal hem de mekânsal olarak izole edici bir yaklaşımdan uzak duran, daha bütünlüklü bir bakış açısı ihtiyacı ortadadır. Brian Silverstein ve Şerif Mardin'in vurguladığı gibi, İslam ve modernite çalışmalarını post-kolonyal literatürün tahakkümünden kurtarılmalıdır.¹

Bu çerçevede, elinizdeki çalışmada zaman ve mekan boyutlarından dar bir bakış açısından uzak durulmaya çalışılarak hilafet kurumuna dair Türkiye içinde ve dışında yapılmış ve bu kurumun farklı vecih ve dönemlerine eğilen, temsil kabiliyetini haiz, akademik olan ve olmayan çalışmalar kısaca değerlendirilecektir. Bu değerlendirme yalnızca ikincil literatürle sınırlı kalmayacak, II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye içinde ve dışında yaşanan hilafet tartışmalarına temel teşkil eden belli başlı metinlere de değinilecektir.² Kronolojik olarak öncelik arz etmesinden dolayı ilk olarak söz konusu birincil literatürle başlamak uygun görünmektedir.

1 Brian Silverstein, "Islam and Modernity in Turkey: Power, Tradition and Historicity in the European Provinces of the Muslim World", *Anthropological Quarterly*, c. 76, sy. 3, 2003, s. 512; Şerif Mardin, "Turkish Islamic Exceptionalism Yesterday and Today: Continuity, Rupture and Reconstruction in Operational Codes", *Turkish Studies*, c. 6, sy. 2, 2005; Ayrıca bkz. Nurullah Ardıç, "Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, c. 6, sy. 11, s. 61-92.

2 II. Abdülhamid dönemindeki hilafet tartışmaları çerçevesinde üretilen metinler Tufan Buzpınar tarafından bir literatür değerlendirmesine tabi tutulmuştur (Bkz. Ş. T. Buzpınar, "Osmanlı Hilafeti

I. Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet'in Başlarında Hilafet Tartışmaları

II. Meşrutiyet döneminin başladığı 1908'den hilafetin resmî olarak ilga edildiği 1924'e kadar olan 16 yıllık dönemde hilafet meselesi etrafında yapılan siyasî ve entelektüel nitelikli yoğun tartışmalara bakıldığında üç ana yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Kimi aktörler hilafeti yalnızca bir siyasî otorite olarak görürken kimileri ise yalnızca "ruhani" bir makam olarak algılamışlardır. Üçüncü bir grup ise halifeyi hem siyasî hem de dinî (hatta bazen metafizik düzlemde de) otorite sahibi mutlak bir lider olarak tasvir etmişlerdir. Bu gruplar sırasıyla "modernist İslamcılar," "seküleristler" ve "gelenekselci İslamcılar" olarak isimlendirilebilir.³ Esasen söz konusu dönem, iç siyasî ve ekonomik gelişmeler ile uluslararası askerî ilişkilerin biçimlendirdiği bir bağlam içerisinde bu üç grup aktörün birbirleriyle yaptıkları mücadeleler ve ittifakların tarihidir, ki bu mücadeleler yalnızca hilafet meselesinde değil, saltanat, meşrutiyet ve meşihat gibi bir çok konuda da temel belirleyicilerden biri olmuştur. Zira farklı meşrep ve mesleklerden (ulema, siyasetçi, bürokrat, yazar, gazeteci vs.) aktörleri içlerinde barındıran söz konusu gruplar başta "İttihatçılar", "saray", Bab-ı Ali ve Avrupa devletleri olmak üzere dönemin çeşitli iktidar odakları ile olan mesafe ve ilişkileri bağlamında değişik (ve değişken) pozisyonlar alarak kendi vizyon ve siyasa önerilerinin kamusal alanda etkin olması için (zaman zaman oldukça sertleşen) mücadeleler vermişler; bu çerçevede hilafetin mahiyeti ve geleceğinin ne olabileceğine, halife-sultanın konumu ve gücünün sınırlarının ne olması gerektiğine dair farklı –aşağıda tartışacağımız– görüşlerini kayda geçirmişlerdir.

1908-1924 döneminin hilafet meselesi bağlamında daha iyi anlaşılması için yalnızca gruplar-arası karşılaştırma değil, aynı zamanda zamansal ve mekânsal mukayese de faydalı olacaktır. Bu çerçevede senkronik olarak hilafet (ve meşihat) üzerine yapılan tartışma ve mücadelelerin hilafetin "merkez" (Türkiye ve özellikle İstanbul) ile "çevre" (Kuzey Afrika, Arap Yarımadası ve Hindistan) coğrafyalarında nasıl gerçekleştiği önem arz etmektedir. Zira bu bölgeler arasında hilafet meselesi bağlamında benzerlikler olduğu kadar hem tematik olarak hem de aktörlerin birbirleriyle ittifak-çatışma ilişkileri açısından değişkenlikler de gözlemlenmektedir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) siyasî rakipleriyle çetin bir mücadeleye giriştiği "merkezde" hilafet tartışmaları daha ziyade "modernist" ve "gelenekselci" İslamcılar arasında ve hilafetin tanımı, otoritesinin kaynağı ve sınırları, "millî" veya "evrensel" niteliği, Meclis(ler)'le ilişkisi vb. gibi konular

Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. 2, sy. 1). Bu sebeple burada II. Meşrutiyet öncesinde yapılan çalışmalar değerlendirme dışı bırakılmıştır.

3 Söz konusu grupları teşkil eden siyasî ve entelektüel aktörlerin hilafet-saltanat ve meşihat üzerine serdettikleri görüşlerin mukayeseli ve dönemin siyasî-askerî ve ictimai şartları muvacesesinde ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Nurullah Arduç, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*, London & New York: Routledge, 2012.

üzerinden yaşanırken, bu iki karşıt grup özellikle İngiliz ve Fransız sömürgeciliğinin yoğunlaştığı ve Arap milliyetçiliğinin yavaş yavaş belirdiği “çevrede,” “ortak düşmanlarına” karşı Osmanlı hilafetini (ve hâkimiyetini) savunmak üzere bir araya gelmişler, dolayısıyla hilafet tartışmaları Osmanlı (hilafeti) taraftarları ile muhalifleri arasında yaşanmıştır. Tartışılan temalar da bu sebeple farklılık arz etmiş, çevredeki aktörler daha ziyade Osmanlı hilafetinin dinî meşruiyeti, “Kureyş meselesi” (halifenin etnik kökeni), halifeye itaatini farziyeti ve “taaddüd-i hulefa” (birden fazla halife) meselesi, İttihad-ı İslam (İslam birliği), Batı-İslam mukayeseleri gibi konuları kıyasıya tartışmışlardır. Dahası Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası’nda Osmanlı hilafetini savunanlar yalnızca Türklerden ibaret olmamış, (bazıları Osmanlı devlet görevlisi olan) Arap aktörler de bu konuda yoğun bir mücadele (ve eser) vermişlerdir.⁴ Hindistan’da ise Ebu’l-Kelam Azad, Seyyid Süleyman Nedvi, Seyyid Mahmud gibi önde gelen Müslüman entelektüel ve liderler (ki bazıları Avrupa’da da oldukça faaldiler) neredeyse topyekûn bir halde ve derin bir sadakatle Osmanlı (hilafeti) tarafında konumlanmışlar; bu çerçevede bir dizi bildiri, makale ve kitap kaleme almışlardır. Bunun yanı sıra “Hint Hilafet Hareketi”ni kurarak (1918) hem Hindistan içerisinde, hem Avrupa’da ve hem de kısmen Arap dünyasında siyasî faaliyetlerde (baskı grubu ve lobicilik, yayıncılık, maddi yardım ve gösteri organizasyonu vb.) bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu dönemde hilafet tartışmalarının mahiyeti ve seyri, bu bölgelerde esasen farklı siyasî-askerî ve ideolojik gelişmelerin yönlendirmesiyle farklı şekillerde tezahür etmiştir.

Diğer taraftan, diyakronik olarak söz konusu dönem kendi içinde –birbirle-riyle kısmen örtüşen– üç alt-döneme ayrılabilir: (i) Meşrutiyet’in yeniden ilanı ve İTC’nin giderek devlet merkezine hakim olmasıyla hilafet tartışmalarının daha ziyade hilafet “merkezinde” yoğunlaştığı 1908-1916 aralığı; (ii) Büyük Savaş’ın başlaması ve İslam dünyasında Avrupalı güçlerin sömürgecilik faaliyetlerinin hızlanmasıyla hilafet tartışmalarının daha ziyade hilafetin “çevresinde” yoğunlaştığı 1914-1920 aralığı; ve (iii) hilafet merkezinde tartışmaların tekrar yoğunlaştığı ve bu tartışmaların hilafetin ilgasıyla neticelendiği, Milli Mücadele

4 Bölgede Osmanlı hilafetine muhalefet edenler ise genelde Batılı yazarların –özellikle bu kurumun meşruiyeti konusundaki– eleştirilerine benzer tenkitler getiren Arap milliyetçiliğine yakın isimler olmuştur. Bunların en önemlilerinden biri olan Reşid Rıza, her ne kadar değişen siyasî şartlara bağlı olarak Osmanlılar ve hilafet konusundaki görüşlerini sık sık değiştirse de en son “Arap hilafeti” yaklaşımında karar kalmıştır (Reşid Rıza, *el-Hilafe ve'l-İmame el-'Uzma*, Kahire: Matba'at el-Menar, 1341/1923. Rıza'nın hilafete yönelik görüşlerinin birer değerlendirmesi için bkz. Suat Mertoğlu, “Reşid Rıza’da Hilafet Düşüncesi: Bir Kronoloji ve Tahlil Denemesi”, İ. Kara (ed.), *Hilafet Risaleleri*, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005; Mehmet Çelen, *M. Reşid Rıza’da Hilafet Düşüncesi: Osmanlı Tecrübesi*, Malatya: Nida Dergisi Yay., 2008; Nurullah Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*, 2012, s. 210-12; Rıza'nın “modernist” fıkıh yorumunun bir değerlendirmesi için bkz. Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi: Reşid Rıza Örneği*, İstanbul: Klasik, 2011).

ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekabül eden 1919-1924 dönemi. Bu üç dönem de yine aktörlerin birbirleriyle ilişkileri ve tematik dağılım açılarından belli farklılıklar arz etmektedir. Nitekim ilk dönemde (1908-1916) hilafet tartışmaları daha ziyade “modernist” ve “gelenekselci” İslamcılar arasında ve yukarıda zikredilen konular etrafında yaşanırken⁵ ikinci dönemde (1914-1920) artık ittifak halindeki bu iki grup ile Arap milliyetçiliğine yakın isimler ve kısmen Avrupalı yazarlar arasında ve büyük ölçüde Osmanlı hilafetinin meşruiyeti çerçevesinde gerçekleşmiştir. Üçüncü dönem (1919-1924) ise daha ziyade “modernist İslamcılar” ile –Mustafa Kemal'in liderliğindeki– “seküleristler” arasındaki mücadeleye sahne olmuş (zira değişen iktidar konfigürasyonuna koşut olarak sultan-halifenin gücünü neredeyse tamamen yitirmesiyle hilafetin dinî ve siyasî otoritesini savunan “gelenekselciler” artık sahneden çekilmişlerdir), tartışılan konular da farklılaşarak halife-Meclis, hilafet-saltanat ve hilafet-ulus-devlet ilişkileri çerçevesine oturmuştur.

Bütün bu ideolojik, coğrafi ve zamansal farklılıklara rağmen, hilafet meselesi bağlamında ele aldığımız grup, bölge ve dönemleri birleştiren ortak bir husus ise İslamî meşruiyet kavramıdır. Diğer bir deyişle hangi grup, ülke-bölge ve döneme ait olursa olsun hilafet üzerine üretilmiş hemen bütün metinlerde kullanılan en temel söylem stratejisi “İslam'dan meşruiyet devşirme” stratejisidir. Nitekim “seküleristler” de dâhil olmak üzere bütün aktörler birbirleriyle sık sık çelişen görüş ve iddialarını neredeyse topyekûn olarak başta Kur'an, sünnet-hadis ve ilk dönem İslam tarihi olmak üzere İslamî kaynak, kavram, değer ve metinlere dayandırma yöntemini uygulamışlardır. Elbette bu yöntemi seçmeci (ve “sekülerist” grup özelinde araçsal) bir biçimde kullanmışlar, bazı ayet, hadis ve tarihî olay ve figürleri öne çıkarırken diğerlerini göz ardı etmiş ya da önemsememişlerdir.⁶

Örneğin hilafetin “çevre” bölgelerinde yaşanan tartışmalarda Osmanlı hilafeti karşıtları sık sık “Kureyş hadisini” (“İmamlar Kureyşten'dir”) öne çıkararak etnik olarak Arap olmayan Osmanlı halifesinin meşruiyetini sorunsallaştırma yoluna giderken Osmanlı taraftarı olan müellifler ya bu hadisi göz ardı etmeyi tercih etmiş veya Osmanlı hilafeti lehine yorumlanabilecek farklı hadisleri öne çıkarmış, ayrıca İbn Haldun başta olmak üzere İslam tarihinden farklı kişi ve olaylara atıfla meşruiyet sorununu aşmaya çalışmışlardır.⁷ Bütün bu mücadeleler sonucunda ortaya çoğunlukla risale formatında kaleme alınmış olan zengin bir literatür çıkmıştır.

5 Esasen II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında yaşanan Meşrutiyet ve İttihad-ı İslam (ve hatta Cihad) tartışmaları aynı zamanda Hilafet meselesine de farklı açılardan ve sık sık değmektedir; bu sebeple aralarında sıkı bir irtibat bulunmaktadır. Ancak biz burada doğrudan hilafet meselesine odaklanan çalışmalarını ele alacağız. Ayrıca –aşağıda da görüleceği gibi– bu meseleleri tartışan aktörlerin tamamı “İslamcılar” da değildir.

6 “İslam'dan meşruiyet devşirme” ve diğer söylem stratejileri için bkz. Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*, 2012, s. 96 vd.

7 Bkz. Nurullah Ardıç, “Genealogy or 'Asabiyya? Ibn Khaldun between Arab Nationalism and the Ottoman Caliphate”, *Journal of Near Eastern Studies*, 2012, c. 71, sy. 2.

A. Osmanlı Hilafet Tartışmaları İçin Mücmel Bir Kaynak: *Hilafet Risaleleri*

I. Meşrutiyet yıllarından başlayarak kaleme alınmış olan söz konusu külli-yatın tamamına yakını Prof. İsmail Kara öncülüğündeki bir grup akademisyen tarafından derlenerek bir araya getirilmiş ve Latin harflerine aktarılmış, bazıları ise farklı dillerden Türkçeye tercüme edilmiş ve toplamda 6 cilt halinde yayınlanmıştır.⁸ Kronolojik bir sırayla derlenmiş olan ve toplam 59 risale ile 22 “Ek” metinden oluşan *Hilafet Risaleleri*’nin ilk iki cildi II. Abdülhamid devrini, 3. ve 4. ciltler II. Meşrutiyet devrini, son iki cildi ise Cumhuriyet dönemini (1924’e kadar) kapsamaktadır.⁹ Ancak eser yukarıda tartışılan grup, dönem ve bölge temelli ayrımlara gitmemiş olup yalnızca kronolojik sırayla risalelerin tam metinlerini ihtiva etmektedir. Ayrıca derlemeyi hazırlayan Kara her bir cildin girişinde, o ciltte yer alan metinlerin özetlerini ve yazarlarının hayat hikayelerini kısaca vermekte ve yine kısa ancak faydalı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Risalelerin orijinaleri Osmanlıca başta olmak üzere Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca, Rusça ve İtalyanca dillerinde kaleme alınmış olup yukarıda hilafetin “merkez” ve “çevresi” olarak tasnif edilen bölgeleri büyük oranda temsil etmektedir.

Derlemenin II. Abdülhamid dönemini kapsayan ilk iki cildinde toplam 24 risale ve üç ek metin bulunmaktadır.¹⁰ II. Meşrutiyet dönemini içeren sonraki iki ciltte ise 18 risale ile 10 adet ek metin yer almaktadır. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin hacimlerinin bir önceki döneme nazaran bir hayli büyüdüğü görülmektedir; zira hem hilafet-saltanat ve meşrutiyet meseleleri etrafındaki tartışmalar yoğunlaşmış, hem de basın-yayın alanında serbestiyet görece artmıştır. Ancak Sultan Hamid dönemi yayınlarında olduğu gibi hilafet çerçevesinde itaat vurgusu aynen korunmuştur, zira önceki dönemin muhalif yazarları da yeni dönemde İttihat Terakki iktidarında hilafetin önemine vurgu yapma ihtiyacı duymuştur. Elbette bu daha ziyade Türk ve/ya Türk olmayan ancak siyasî ve ideolojik olarak Osmanlı merkezine yakın duran yazarlar için söz konusudur. Bu bağlamda I. Dünya Savaşı öncesi kaleme alınan metinlerin çoğunlukla Türk ve İstanbul’da ikamet eden yazarlara (Ömer Ziyaeddin, Bursalı Mehmed Tahir, Mustafa Zihni Paşa, Ömer Lütfi, Habil Adem [“Profesör Vayt”], Elmalılı Hamdi, İzmirli İsmail Hakki) ait olduğu, diğerlerinin (Ali Fehmi Muhammed, Vasili Barthold, Şeyh Bilal Abid) azınlıkta olduğu görülmektedir. I. Dünya Savaşı sırası ve sonrasına ait risale ve metinlerde ise durum tersidir: İstanbul’dan yalnızca altı yazara ait metin (Muhyiddin Baha, Said Halim Paşa, Celal Nuri, Seyyid Bey ve iki adet anonim yazar) bulunurken hilafetin “çevresinden” on yazarın (Şeyh

8 Bkz. İsmail Kara (der.), *Hilafet Risaleleri*, c. 1-6, İstanbul: Klasik, 2002-2014.

9 Yedinci ve sekizinci ciltler İsmail Kara tarafından halen yayına hazırlanmaktadır.

10 Yukarıda da belirtildiği gibi, Sultan Hamid dönemindeki hilafet tartışmaları daha önce Buzpınar tarafından değerlendirilmiştir (bkz. dipnot no 2).

İsmail Safayihî, Şeyh Salih Tunusi [üç adet], Şey Salih Yafî, Muhammed Ubeydi, Abdülaziz Çaviş, Carlo Alfonso Nallino, Mahmud Nedim Ma'an, Georges Samné, Müşir Hüseyin Kıdvai, Şerif Hüseyin) toplamda on iki metni yer almaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi, –oryantalistlerin kitap ve makaleleri hariç– bu dönemin (özellikle Savaş dönemi) metinleri ya Şerif Hüseyin'in Beyannamesi'nde olduğu gibi Osmanlı merkezini eleştirmek ya da diğerlerinin tamamına yakınında olduğu gibi onu savunmak üzere kaleme alınmıştır. Bu bağlamda "çevrede" en çok tartışılan konular Kureyşilik ve çoklu halifeler meseleleridir.

Son olarak, derlemenin Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerini (1920-1923) kapsayan son iki cildinde toplam 17 risale ile dokuz adet ek metin bulunmaktadır. Bu dönemde önceleri yoğun bir İslam birliği ve hilafetçi söylemle yola çıkan ancak 1923 yılı başlarından itibaren tam tersi bir yöne evrilen Mustafa Kemal liderliğindeki "Millî Mücadele" hareketinin yaşadığı dönüşüm söz konusu metinlere de yansımıştır. Hint Hilafet Hareketi mensupları da yukarıda değinildiği gibi, Hindistan içerisinde, Avrupa'da ve kısmen de Arap dünyasında Osmanlı hilafetine güçlü bir destek vererek siyasî faaliyetlerde bulunmuş ve yayın yapmışlardır. Türkiye'de ise Meclis'in açılması, yeni Anayasa, Saltanat'ın ilgası, Cumhuriyet'in ilanı ve sonrasında Meclis'teki 2. Grub'un tasfiyesi ile nihayet Lozan Anlaşması bu dönemdeki hilafet tartışmalarını şekillendiren önemli gelişmelerdir. Bu bağlamda 1920-22 arasında yaşanan tartışmaların hem Türkiye'de hem de İslam dünyası ve Avrupa'da cereyan ettiği görülürken 1923 yılındaki tartışmaların (Reşid Rıza'nın yazıları hariç) neredeyse tamamen Türkiye içinde vuku bulduğu görülmektedir. Bu çerçevede ilk dönemde Türkiye'den TBMM tartışmalarının yanı sıra Mustafa Kemal Paşa, Abdünnafi, Lütfi Fikri, Eşref Edip, Fuat Şükrü, Süleyman Nazif'in yazıları dikkat çekerken Türkiye dışından da Ebu'l-Kelam Azad, Seyyid Süleyman Nedvi, Seyyid Mahmud, Muhammed Safa, Reşid Rıza ve Arnold Toynbee'nin makale ve kitapları yer almaktadır. Çok yoğun tartışmaların yaşandığı 1923 yılında ise yalnızca Türk yazarların metinleri bulunmaktadır: Hoca [İsmail] Şükrü, Mustafa Kemal Paşa, Halil Hulki, Hoca İlyas Sami, Hoca Rasih, Seyyid Bey, Sultan Vahideddin, Besim Atalay, Lütfi Fikri, Mustafa Sabri, Hüseyin Cahid ve Mehmed Ekrem.

Bu tartışmalarda dikkat çeken bir husus, (yukarıda "modernist İslamcılar" ve "seküleristler" olarak iki gruba ayırdığımız) tarafların hilafetin ne olduğu ve geleceği konusunda bir birine zıt görüşler etrafında net olarak ayrılmış olmasıdır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa liderliğinde devlet gücünü de giderek ele geçirmiş olan ve hilafetin yalnızca "ruhani" bir statü olup dünyevî meselelere karışmaması gerektiğini savunan ikinci grup bu çetin mücadeleden galip ayrılmış ve 1924'te hilafeti ilga etmeyi başarmıştır. Hilafetin aslında siyasî bir makam olduğunu, bu sebeple halifenin devlet başkanı olması gerektiğini savunan birinci grup ise klasik hilafet teorisi ve İslam tarihi tecrübesi açısından daha tutarlı olmalarına rağmen bu siyasî ve ideolojik mücadeleyi kaybetmiştir.

Bu çerçevede 1923 yılı sonlarında hilafetin mahiyeti ve gücü üzerine başlatılan ve kurumun ilgasına götüren süreci hızlandıran (tarihçi Mete Tunçay'ın adlandırmasıyla) "risaleler savaşı" söz konusu iki grup arasındaki söylemsel çatışmanın zirve noktasını ifade eder.

Ana hatlarıyla ele aldığımız *Hilafet Risaleleri*, bu alandaki birçok birincil kaynağı ihtiva eden ve zaman, mekân ve (ideolojik) yaklaşım anlamında kapsayıcılık açısından temsil kabiliyeti oldukça yüksek, hacmiyle önemi mütenasip bir metinler derlemesidir. Zira, Mısırlı yazar Ali Abdurrazık'ın –basım yılı 1925 olduğu için herhalde sonraki ciltlere alınacak olan– önemli eseri *el-İslam ve Usûlu'l-Hukm*, Sultan Vahideddin'in 1926 tarihli *Beyannâme'si* ve Ziya Gökalp'in hilafete dair (1922 tarihli) üç makalesi (ki *Hilafet ve Milli Hakimiyet* kitabı içinde de yer aldığı için bu makaleler muhtemelen 6. cilde dahil edilecektir) gibi bazı yayınlar bir yana bırakılırsa, eser oldukça zengin ve kapsayıcı bir malzeme yekûnunu ihtiva etmektedir.¹¹ Bu anlamda mevcut literatürdeki büyük bir boşluğu doldurmakta ve hilafet tartışmaları ile hilafet fikri ve kurumunun son 50 yılındaki dönüşümü üzerine yapılacak analizler için sağlam bir ampirik temel sağlamaktadır.

Bütün bu birincil literatürün yanı sıra XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu üzerine eser üreten ve yukarıda isimleri zikredilen Batılı yazarlardan bazıları da hilafet meselesine ilgi göstermişlerdir. Özellikle hilafetin siyasî önemi ve dinî kökenlerine yoğunlaşan bu yazarların çoğunluğu Batılı okuyucuya (ve devlet ricaline – aşağıya bkz.) tanıtma amacıyla ayrıca hilafetin kısa bir tarihini de vermişlerdir. Hilafetin tarihine dair erken dönem oryantalist çalışmalar¹² bu kurumun ilgasına doğal olarak yer vermezken Margoliouth ve Toynbee daha ziyade bu konuyu ele almıştır.¹³ (Arnold'ın *The Caliphate* kitabının 1965 baskısına hilafetin ortadan kaldırıldığı son dönemine dair Sylvia Heim tarafından kaleme alınan bir bölüm ilave edilmiştir.) Bu çalışmaların ortak özelliği, hilafetin dinî bir kurum özelliği olmayıp yalnızca siyasî bir makam olduğu ve tarih boyunca genel olarak aslında çok da büyük bir önem arz etmediği vurgusudur. Ancak

11 *Hilafet Risaleleri'*ne henüz alınmayan birtakım birincil kaynaklar (Meclis-i Mebusan ve TBMM kayıtları, bazı bağımsız risaleler vb.) da bu çalışmanın sonundaki kaynakçada listelenmiştir.

12 V. Barthold, "Halife ve Sultan", *Mir Islama* 1912 [*Hilafet Risaleleri* içinde, İstanbul: Klasik, 2003, c. 3]; C. A. Nallino, "Hilafet", 1917 [*Hilafet Risaleleri* içinde, İstanbul: Klasik, 2004, c. 4]; A. Toynbee, "The Question of the Caliphate", *The Contemporary Review*, February 1920, 1920, s. 192-96 [Türkçe tercümesi için bkz. Toynbee, "Hilafet Meselesi", *Hilafet Risaleleri*, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005]; T. W. Arnold, *The Caliphate*, London: Routledge & Kegan Paul, 1965; D. Margoliouth, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, London: Basil Blackwell, 1921[2010].

13 D. Margoliouth, "The Latest Developments of the Caliphate Question", *The Muslim World*, 1924, c. 14, sy. 4, 334-341; A. Toynbee, *Survey of International Affairs*, 1925, c. 1: The Islamic World since the Peace Settlement, London: Oxford University Press, 1927 [Türkçe tercümesi için bkz. Toynbee, *1920'lerde Türkiye – Hilafetin İlgası – İstanbul: Yöneliş*, 2000].

özellikle Arnold'ın çalışması, ideolojik boyutu bir yana, hilafetin Osmanlı-öncesi dönemi konusunda ince işçilik ürünüdür.¹⁴

Söz konusu oryantalist çalışmaların bir başka ortak özelliği de yazarlarının çoğunlukla devlet görevlisi olmasıdır: Arnold Toynbee ve Thomas Arnold İngiliz Dış İşleri'nin, Carlo Alfonso Nallino ise İtalyan Dış İşleri'nin danışmanlığını yapmaktaydı. Nitekim Nallino'nun eseri esasen İtalyan Dış İşleri'ne sunulmuş bir rapordur.¹⁵ Rus oryantalist Vasili Barthold ve İngiliz oryantalist David Margoliouth da dâhil bu yazarlar hilafet konusundaki yargılarında genelde kendi hükümetlerinin o zamanki görüşlerini yansıtmışlardır. Ancak bu ideolojik ve tarafgir bakış oryantalistlerle ve Osmanlıların son dönemiyle sınırlı kalmamış ve Cumhuriyet dönemine de devredilmiştir.

B. Cumhuriyet Dönemi Hilafet Çalışmaları

Bilindiği gibi son derece tartışmalı bir konu olan 1300 yıllık hilafet kurumunun ilgası meselesi toplumsal hafızada ve aydınlar arasında nisbi önemini korumuş (hala da koruyor?) olduğundan Türkiye ve İslam dünyasında da konuya –yine bir bölünmüşlük görüntüsü içerisinde– partizan bakış(lar) baskın hale gelmiştir. Bu yaklaşım(lar)ın akademik standartlar ve metodolojik tutarlılıktan genelde uzak olma durumu hem muhafazakar hem de “laisist-sekülerist” kanat için geçerlidir. Bu çerçevede sırasıyla Filistin, Pakistan ve Hindistan'dan Nebhânî, Mevdudî ve Zallum ile Türkiye'den Mısıroğlu, Albayrak, Dilipak, Ceylan ve Gümüsoğlu'nun kitapları bu partizan literatürün “muhafazakâr” kanadını¹⁶ temsil ederken Ökte, Öklem, Berkes, Goloğlu, İnalçık ve Akgün'ün yaklaşımı ise “laisist-sekülerist” kampı¹⁷ temsil etmektedir.¹⁸ Örneğin Osmanlı tarihi alanının en önemli isimlerinden Halil İnalçık (bile) bir makalesinde şunları söyler:

14 Ayrıca bkz. T. W. Arnold, “Halife”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB, c. 5/1, 1950.

15 İ. Kara, “Giriş”, *Hilafet Risaleleri*, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004, s. 21.

16 Bkz. T. Nebhânî, *İslam Nizamı* (6. Baskı), Hizb-ut Tahrir Neşriyatı, 2001; E. A. Mevdudî, *Caliphate and Kingship*, New Delhi: Markazi Maktaba İslami, 1965 [Türkçe tercümesi için bkz. Mevdudî, *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul: Hilal, 2016]; A. Zallum, *How the Khilafah was Destroyed*, New Delhi: Milli Publications, 2002; K. Mısıroğlu, *Geçmiş ve Geleceği ile Hilafet*, İstanbul: Sebil, 1993; a.mlf., *Üç Hilafetçi Şahsiyet*, İstanbul: Sebil, 1995 (Mısıroğlu ayrıca *Sebil* dergisindeki yazılarında da hilafet meselelerini sıkça tartışmaktadır); S. Albayrak, *Hilafet ve Halifesz Müslümanlar*, İstanbul: Araştırma Yayınları, 1992; A. Dilipak, *Bir Başka Açından Kemalizm*, İstanbul: Beyan, 1988; Hasan Hüseyin Ceylan, *Büyük Oyun*, c. 3: *Hilafetin Kaldırılması*, Ankara: Rehber, 1995; H. Gümüsoğlu, *Osmanlı'da Hilafet ve Halifelüğün Kaldırılması*, İstanbul: Kayıhan, 2004.

17 Bkz. E. Z. Ökte (ed.), *Atatürk, Din ve Laiklik*, İstanbul: Menteş Matbaası, 1968; N. Öklem, *Hilafetin Sonu*, İzmir: Ege Üniversitesi, 1981; N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı, 1978; Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Aldı? Niçin Kaldırıldı?*, İstanbul: Goloğlu Yayınları, 1973; H. İnalçık, “Büyük Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme”, *Doğu Batı*, c. 1, sy. 3, 1998; S. Akgün, *Halifelüğün Kaldırılması ve Laiklik*, İstanbul: Temel, 2006.

18 Bu listeye birtakım “resmi” yayınlar da eklenebilir: Atatürk'ün *Nutuk*'undaki ve Maarif Vekaleti'nin hazırladığı tarih kitaplarındaki hilafet anlatısı ile 1930'lu yıllarda Cumhuriyetin

“Türkiye’yi çağdaştırma ilkesini benimsemiş uzak görüşlü bir devlet adamı olarak Mustafa Kemal ... o zamana kadar kendisiyle beraber yürüten Anadolu halkının ve mecliste kendisini desteklemiş olan din adamlarının karşısında açıkça tam seküler bir devlet kavramını savunamazdı... Atatürkçülük terimi ile özetlenen inkılaplar yumağı, aslında hilafetin kaldırılması gibi bir temel inkılaptan kaynaklanmakta, onun kaçınılmaz mantığı sonuçları olarak görünmektedir.”¹⁹

Muazzam karmaşıklıkta Osmanlı-Türk modernleşmesini bir “gelenek” ve “değişim” çatışmasına (ve “gelenekçiler” ile “modernistler” arasındaki mücadeleye) indirgeyerek okuyan Niyazi Berkes hilafet kurumunu da aslen “Orta Çağ zihniyetine” dayalı bu geleneğin içerisinde varsayar.²⁰ Bu bağlamda, benzer bir bakış açısına sahip Tarık Zafer Tunaya gibi Berkes de “İslamcılarının” modern anayasal sisteme (Meşrutiyet) karşı halifeliği savunduklarını ve “İslam meşrutiyeti teorisi” adı altında “hilafet teorisini” geliştirdiklerini iddia etmiştir²¹ –ki olgusal olarak bu iddiaların ikisi de doğru değildir.²²

Yine aynı bakış açısına sahip Menteş ve Önelçin’in çalışmaları ise aslında orijinal olmayıp hilafetin kaldırıldığı gün (3 Mart 1924) TBMM’de yaptığı konuşmayla bu seküler reformu (çoğunlukla “dini” argümanlarla) meşrulaştırmış ve milletvekillerini ikna etme konusunda kritik bir rol oynamış olan zamanın Adalet Bakanı (ve Mustafa Kemal’in danışmanı) Mehmed Seyyid Bey’in bu konuşmasının birer transliterasyonudur.²³ Arka arkaya yapılan bu yayınlar, Arap dünyasından, özellikle de İhvan-ı Müslimîn çevresinden yapılmış olan İslamî eser tercümelerinin (ki bunlar Türk hükümetinin 1924’teki kararını

10. yılı vesilesiyle yayımlanan bir dizi kitaptaki hilafet anlatısı gibi. Bu sonuncular için bkz. Zehra Ögüt, “1930’lu Yıllarda İnkılap Kitaplarının Din Meselesine Bakışları”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.

19 İnalçık, “Büyük Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme”, s. 69, 72-74. İnalçık 2009 yılında bir gazeteye verdiği mülakatta hilafet etrafındaki Kemalist söylemini daha net bir biçimde ortaya koymuştur:

“... Nitekim Halife Abdülmecid, saltanat kaldırıldıktan sonra İstanbul’da bir sultan gibi hareket etmeye başladı. Müslüman halk Cumhurbaşkanına değil, ona yöneliyordu. Devletin başında iktidar baş gösterdi. Hâkimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir prensibine aykırı bir takım olaylar ortaya çıktı. Sonuçta, Cumhuriyeti kurtarmak için hilafet kaldırıldı. Bence cumhuriyet tarihindeki en büyük devrim hilafetin kaldırılmasıdır.” (Bkz. H. İnalçık, “Hilafet varken laik olunamazdı”, *Sabah*, 26.08.2009, http://www.sabah.com.tr/gundem/2009/08/26/hilafet_varken_laik_olunamazdi, erişim: 30.12.2015).

20 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, New York: Routledge, 1998 [1964].

21 T. Z. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbaası, 1962, s. 47; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 1978, s. 423.

22 Msl. bkz. İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasî Görüşleri*, c. 1: Hilafet ve Meşrutiyet, 2. bs., İstanbul: Dergah, 2001, s. 144 vd.

23 S. Menteş (ed.), *Hilafetin Mahiyet-i Şer’iyesi*, İstanbul: Menteş Matbaası, 1969; H. A. Önelçin (ed.), *Şeriat Açısından Halifeliğin İç Yüzü*, İstanbul: Ekin Basım, 1970.

ağır biçimde eleştirmekteydi) de etkisiyle 1960'ların sonunda giderek artan hilafet tartışmalarına bir cevap olarak, hilafetin tarihi ve ilgasına dair zamanın resmî görüşünü savunma amacına matuftur.²⁴ Bu yayınların da gösterdiği gibi, Kemalist-laisist yaklaşım –pozitif ve negatif etkileriyle– hilafet meselesine dair Türkiye'deki literatürü belli oranda şekillendirmiştir. Zira bir yandan resmî tarih yazımı bu bakış açısına dayanırken diğer taraftan birtakım muhafazakar yazarlar da Kemalist söylemsel hegemonyayı kırmak (ve bir karşı-hegemonya oluşturmak) amacıyla eserler kaleme almışlardır. Örneğin Kadir Mısıroğlu bu konudaki resmî tarih anlatısının teolojik ve tarihsel argümanlarını tek tek ele almak suretiyle çürütmeye çalışmaktadır.

Yukarıda bahsedilen muhafazakar ve “laisist” kanatların her ikisi de Osmanlı-Türk modernleşmesine dair literatürde mevcut olan iki ana yaklaşımdan “çatışma paradigmasının” en temel varsayımı olan İslam ile (seküler) siyaset arasındaki çözülmez çelişki ve çatışma iddiasını benimsemişlerdir.²⁵ Bu varsayıma dayanan ve büyük oranda ideolojik karakterdeki söz konusu Kemalist yaklaşım Hamza Eroğlu'nun İnkılap Tarihi ders kitabı olarak hazırladığı eserindeki hilafet anlatısında belirgin haldedir.²⁶ Erken dönem Cumhuriyet elitlerinin hilafeti ortadan kaldırmalarını haklılaştırma amacını güden yazar, diğer birçok dinî kurum gibi hilafetin de “Orta Çağa” (=karanlık dönemlere) ait olduğunu ve modern Türkiye'de yaşamasının mümkün olmadığını belirtir:

Hilafet, ümmet düşüncesi üzerine kurulmuş bir kurumdur. Milliyetçilik ve milli egemenlik düşüncesi üzerine kurulan yeni Türkiye'nin, bu ortaçağ kurumu ile bağdaşması mümkün değildir.²⁷

Yine Seçil Karal Akgün hilafetin ilgası üzerine kaleme aldığı eserinde, hilafetin geri kalmış ve köhnemiş “Orta Çağ zihniyetine dayalı geleneğin” bir parçası olduğunu iddia eden Berkes ve Eroğlu'nu takip etmiştir. Daha da ileri giderek yazar bu çalışmasının hedefini “ulusal değerlere dayalı Türkiye Cumhuriyeti'nde bu kurumun yer alamayacağını...” ve “Türkiye Cumhuriyeti'nden kaldırılmış olan Halifeliğin kökeni açısından bir Türk örgütü olmadığını göstermek”

24 Söz konusu tercüme üzerine tartışmalar için bkz. İ. Kara, “Müslüman Kardeşler Türkçe'ye Tercüme Edildi mi?”, *Dergah*, c. 2, sy. 21, Kasım 1991, s. 14-15 (Bu makalenin genişletilmiş versiyonu yazarın şu kitabında yayımlanmıştır: Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din, Siyaset, Tarih, Medeniyet*, İstanbul: Dergah, 2017).

25 Msl. bkz. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 1962; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London & New York: Oxford University Press, 1961; a.m.f., *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East*, New York: Oxford University Press, 2002; Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, 1998. Söz konusu literatürdeki “çatışma” ve “intibak” paradigmasının mukayeseli bir incelemesi için bkz. Nurullah Ardic, “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, c. 6, sy. 11, s. 61-92.

26 H. Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982.

27 Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, 1982, s. 273.

şeklinde ifade etmiştir.²⁸ Diğer taraftan, herhangi bir literatür tartışmasına yer vermeyen yazar, konuyla ilgili son otuz yılda yapılmış çalışmaların hiçbirine atıf yapmamıştır. Yazarın doktora tezinden ürettiği bu çalışması kullandığı birincil kaynakların analizi –ki yalnızca sınırlı miktardaki Meclis zabıtları ve bazı gazeteler taranmıştır– açısından da yetersizdir. Dolayısıyla bu çalışma ne yorum, ne de ilave bilgi içermesi anlamında bir orijinallik ihtiva etmektedir.

Çağdaş literatürde yukarıda zikredilen çalışmalara nazaran daha az sayıda da olsa akademik-ciddi çalışmalar da mevcuttur. Şüphesiz bu meyanda ilk akla gelen isimlerden biri, Osmanlı-Türk modernleşmesi alanındaki etkili çalışmalarıyla bilinen İsmail Kara’dır.²⁹ Hilafet meselesi üzerine müstakil iki makale kaleme almış olan Kara, farklı eserlerinde de özellikle saltanat ve meşrutiyet kavram ve kurumlarıyla ilişkisi bağlamında bu konuya değinmektedir. Nitekim doktora tezinden ürettiği *İslamcuların Siyasî Görüşleri*’nde, bir bölümü hilafet konusuna ayıran Kara, hilafet kurumunun varlığının Osmanlı’nın son dönemlerinde ulema ve aydınlar arasında yeni ve derinlikli bir siyaset ve devlet teorisinin ortaya çıkışını engellediğini; ancak Sened-i İttifak’tan beri Halife-Sultan’ın yetkilerinin kısıtlanması sürecinde hilafetin tartışma konusu olduğunu; II. Abdülhamid döneminde uygulanan İttihad-ı İslam siyaseti sebebiyle bu kurumun önemi artsa da özellikle II. Meşrutiyet Dönemi’nde etkisi ve itibarının hızla gerilediğini; dahası Meclis-i Mebusan ve İttihat Terakki lehine yaşanan bu gerile(t)me sürecine ulema ve İslamcı aydınlarının çoğunun da aktif destek verdiğini ve sonuç olarak yeni bir hilafet anlayışının doğduğunu göstermektedir.³⁰ Bu anlayışa göre klasik İslam düşüncesinde mevcut olan halifeye itaat vurgusunun meclis, hükümet ve Kanun-ı Esasî’ye taşındığını öne süren Kara, dahası hilafetin “milletin vekilliğine” indirgenerek yetkileri kolayca kısıtlanabilir, hatta azledilebilir olduğu anlayışının öne çıktığını, bu sebeplerle de hilafetin ileride gerçekleşecek olan ilgasının bizzat İslamcılar ve ulema eliyle kolaylaştırıldığını iddia eder.³¹

Hilafetle ilgili müstakil makalelerinden ilkinde de Kara hilafet merkezi olarak İstanbul konusuna odaklanarak İstanbul’un fethinden itibaren bu konunun Osmanlıların ana gündemlerinden biri olduğunu, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise İttihad-ı İslam politikalarının “hilafet ve İstanbul etrafında dönen bir

28 Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, İstanbul: Temel, 2006, s. 9, 11-12.

29 Msl. bkz. İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, 2 c., İstanbul: Dergah, 2011; Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergah, 2003; Kara, “Modernleşme Döneminde Dini Otorite Meselesinin Ele Alınışı ve Problemleri, veya ‘İslam’da Ruhbanlık Vardır”, A. İ. Demir (ed.), *Dini Otorite*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006; Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergah, 2008.

30 İsmail Kara, *İslamcuların Siyasî Görüşleri*, c. 1: Hilafet ve Meşrutiyet.

31 Kara, *İslamcuların Siyasî Görüşleri*, s. 143-162.

çabalar manzumesi" olduğunu öne sürer.³² Aynı çalışmanın genişletilmiş versiyonunda da Kara İstanbul'un Ortodoksluğun merkezi oluşu, Osmanlıların yalnızca "küffara" karşı cihad eden en önemli güç oluşu, İstanbul'un fethini müjdeleyen hadis ve hilafet meselesinde güç şartına önem veren nazarı yorumların hazırlanmış olduğu zemin gibi faktörlerin bu şehrin hilafet merkezi olmasını "zorlayıcı, hatta emredici şartlar" olduğunu iddia eder.³³ Yavuz Sultan Selim vasıtasıyla hilafetin Osmanlılara "devri" meselesini de tartışan Kara, bunun vaki olmadığına dair iddiaları reddederek Osmanlıların hilafet iddialarının birçok Müslüman beldede tanındığını, Kanuni döneminde bu vurgunun daha da yoğunlaştığını belirtir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla ise yeni bir hilafet anlayışının doğduğunu vurgulayan Kara, bundan sonra hilafet otoritesinin Osmanlı toprakları dışındaki Müslümanları himayeyi kapsayacak şekilde genişlediğini, bunun etkilerinin de XX. yüzyılın başlarına kadar görüldüğünü öne sürer.

Hilafetle ilgili diğer makalesinde Kara, II. Abdülhamid'in halife-sultan olarak "paradoksal" kişiliği ve icraatlarına odaklanmaktadır. Bu bağlamda sultanın bir yandan Batılı alışkanlık, eğilim ve siyasetlerine (klasik Batı müziği dinleyip alaturka müziği hakir görmesi, kızlarına piyano dersi aldırması, modern mektepler açmasına rağmen medreseleri ıslah etmekten geri durup bir nevi çürümeye terk etmesi, nizami mahkemeleri güçlendirip şer'i mahkemelerin alanını daraltması, merkezdeki hemen bütün tarikatları zayıflatıp şeyhlere baskı uygulaması, gayrimüslim mimarlara kilise tarzında cami yaptırması vb.), diğer taraftan da gayet dindarane bir hayat yaşayıp açtığı mekteplere ulemayı ataması, aile efradının dinî pratiklerine (tesettür vb.) hassasiyet göstermesi, taşrada tarikatları desteklemesi gibi geleneksel dinî çizgiyi koruyan tavır ve uygulamaları ile İttihad-ı İslam siyasetinin Osmanlı modernleşmesinin genel paradoksal karakterini de yansıttığını belirtir.³⁴ Kara ayrıca halife-sultanın bu yaklaşımının özellikle gençler arasında devletin bekasını ve itaati önceleyen bir dindarlık anlayışını yaygınlaştırmayı hedeflediğini öne sürer.³⁵

Hilafet kurumunun Osmanlı öncesi dönemi ve Osmanlı siyasî sistemi içerisindeki serencamı üzerine yapılmış bir başka çalışma ise Namık Sinan Turan'ın hacimli eseridir. 1. bölümde hilafetin doğuşundan Osmanlılara kadar

32 Kara, "Hilafet Merkezi Olarak İstanbul'a Dair Birkaç Not", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, der. Şevket K. Akar, İstanbul: Klasik, 2004, s. 48.

33 Kara, "Hilafet Merkezi Olarak İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul – Bildiriler*, İstanbul: 2010 İstanbul Kültür Başkenti Yay, 2011, s. 187-199.

34 Kara, "Halife Sultan İmparator: II. Abdülhamit Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not", M. Öz ve F. Yeşil (der.), *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, İstanbul: Timaş, 2015, s. 463-486.

35 Yazar bu son iki makalesini daha sonra, başka bazı makalelerini de yeniden gözden geçirerek bir araya getirdiği kitabında tekrar neşretmiştir, bkz. Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 2017.

olan tarihini ve bu kuruma yönelik Sünnî ve Şîî yaklaşımları aktardıktan sonra yazar ikinci ve üçüncü kısımlarda Osmanlı hilafeti tarihini (özellikle XIX. yüzyılı) ayrıntılarıyla anlatmaktadır. “Hilafet-i Kübra” ve “Hilafet-i Ulya” terimleriyle özetlenen Osmanlıların hilafet anlayışının önceki dönemlerden farklı olarak siyasî-askerî güce dayalı olarak tanımlandığını iddia eden yazar, bu doğrultuda halifelğin siyasî tarih olarak ayrıntılı bir hikayesini sunarken aynı zamanda Lütfî Paşa ve A. Cevdet Paşa gibi kimi Osmanlı müelliflerinin hilafete dair görüşlerini aktarmaktadır. Ancak eserin muhtevası daha ziyade tasvirî kalmakta ve II. Abdülhamid dönemi sonrasındaki gelişmelere yer vermemektedir.³⁶

Kemal Karpat’ın Osmanlı modernleşmesine dair hacimli eserinde de dış politikada hilafetin işlevini tartıştığı müstakil bir bölüm bulunmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı’nın Afrika’ya yönelik siyaseti gibi bazı konuları anlama açısından oldukça faydalı olan bu bölüm, hem II. Abdülhamid dönemiyle sınırlıdır, hem de birtakım bilgi hataları ihtiva etmektedir. Örneğin Sultan Hamid’den sonra hilafetin hiçbir etkisi ve öneminin kalmadığını öne süren yazar, ayrıca, yaptığı çok kısa literatür taramasında Seyyid Bey’in yukarıda sözünü ettiğimiz meclis konuşmasını muhteva derleme metnin³⁷ editörün kaleminden çıktığını zannetmekte ve “tarafgir bir çalışma” olarak nitelendirmektedir.³⁸

Yine hilafetin II. Abdülhamid dönemindeki konumu ve değişimini inceleyen önemli çalışmalardan bazıları da Tufan Buzpınar’a aittir.³⁹ Hem Osmanlı hem de İngiliz arşivlerine dayanarak yaptığı bu çalışmalarını *Hilafet ve Saltanat* başlıklı bir kitapta toplayan Buzpınar, Sultan Hamid’in hilafet siyasetini öne çıkarmasında 93 Harbi’nin önemini not ettikten sonra kitap boyunca hilafetin özellikle Osmanlı-Arap ilişkilerindeki rolünü tartışmaktadır.⁴⁰ Toplam dört bölüm ve 15 makaleden oluşan eserin ilk bölümünde 1725-1909 arasındaki hilafet tartışmalarına eğilen yazar bu bağlamda ortaya atılan temel fikirlerin yanı sıra özellikle Avrupalı güçlerin sömürgecilik siyasetine paralel olarak XIX. yüzyılın

36 N. S. Turan, *Hilafet: Erken İslâm Tarihinden Osmanlı’nın Son Yüzyılına*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017. Ayrıca bkz. a.mlf., “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet’e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, sy. 38, 2008, s. 281-322.

37 Menteş (ed.), *Hilafetin Mahiyet-i Şer’iyesi*, 1969.

38 K. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, New York: Oxford University Press, 2001 [Türkçe tercümesi için bkz. Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, İstanbul: Timaş, 2010].

39 Msl. bkz. Ş. T. Buzpınar, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı”, İ. Kara (ed.), *Hilafet Risaleleri*, c. 1, İstanbul: Klasik, 2002; Buzpınar, “Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. 2, sy. 1; Buzpınar, “The Question of Caliphate under the Last Ottoman Sultans”, I. Weismann and F. Zachs (eds.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, London: I. B. Tauris, 2005.

40 Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, İstanbul: Alfa, 2016.

ikinci yarısında Osmanlı hilafetine karşı beliren muhalefetin ana dinamiklerini de ele almaktadır.⁴¹ Bu bölümde ayrıca II. Abdülhamid dönemindeki hilafet meselesine dair ikincil literatür üzerine bir değerlendirme makalesine de yer verilmiştir.⁴² İkinci bölümde ise yazar Sultan Hamid'in Arap tebaasıyla ilişkilerini geliştirme siyaseti çerçevesinde ilgi gösterdiği ve İstanbul'da bulunan Arap eşrafından Ebülhüda Sayyadı, Şeyh Zafir ve Hadramutlu Seyyid Fazl Paşa gibi kimi şahsiyetlerin biyografilerini incelemektedir. Üçüncü bölümde Osmanlı modernleşmeci reformlarının “çevredeki” önemli bir uygulama alanı olan Suriye'deki hilafet siyaseti ve Osmanlı algısını ele alan yazar⁴³ son bölümde ise Filistin'e odaklanarak bölgeye Yahudi göçü meselesi, XIX. yüzyılda bölgedeki İngiliz misyonerlik faaliyetleri ve Filistin meselesinde İngiltere'nin oynadığı rolü incelemektedir.⁴⁴

Yine Ali Satan'ın Türk ve İngiliz arşiv belgelerine dayanarak yaptığı kapsamlı çalışması ise hilafetin ilgasından önceki bir kaç yıla odaklanarak oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Çalışmanın teorik katkısı ve analitik derinliği sınırlı kalmış olsa da özellikle basında çıkmış haberlere ve meclis tartışmalarına dayanması hasebiyle oldukça faydalıdır. Türkçe kaynakların yanı sıra özellikle İngiliz Dış İşleri'nin gizli belgelerini de incelemiş olan yazar dönemin İngiltere basınına da taramış, böylece okuyucuya meseleyi mukayeseli bir biçimde anlama imkânını sunmuştur. Çalışma ayrıca Şerif Hüseyin'in hilafet iddiası ve Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında geçen Lozan müzakerelerinde hilafet meselesiyle ilgili detaylı bilgiler aktarmaktadır.⁴⁵ Satan'ın son halife Abdülmecid Efendi'nin ayrıntılı bir biyografisini ele alan kitabı da hilafetin son yıllarıyla ilgili faydalı bilgileri ihtiva etmektedir.⁴⁶

41 Krş. Buzpınar, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı”, İ. Kara (ed.), *Hilafet Risaleleri*, c. 1, 2002; Ahmet Misbah Demircan, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, İstanbul: İşaret, 2017.

42 Krş. Buzpınar, “Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004.

43 Krş. R. Khalidi, “Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A Reassessment”, R. Khalidi, L. Anderson, M. Muslih and R. Simon (eds.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1993.

44 Yazar, “Arap Hilafeti” fikrinin öncü isimlerinden Abdurrahman Kevakibi üzerine kaleme aldığı *DİA* maddesini ise kitabına dahil etmemiştir. Bkz. Buzpınar, “Kevakibi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 25, s. 339-40.

45 Ali Satan, *Halifelüğün Kaldırılması*, İstanbul: Gökkuşbuca, 2008. Ayrıca Satan'ın derlediği, İngiliz Dışişleri'nin 1920-24 yılları arasındaki Türkiye raporlarında da hilafetle ilgili İngiliz arşivlerine dayanan bazı belgeler yer almaktadır. Msl. bkz. Ali Satan (der), *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1924*, İstanbul: Tarihçi, 2013.

46 Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi: Saltanatsız Hilafet ve Halifesiz Cumhuriyet Günlerinde*, Ankara: Ufuk, 2011.

Hilafetin ilga edildiği son döneme odaklanan ve birincil kaynaklara dayalı daha erken tarihli bir çalışma ise Kemalettin Nomer'in eseridir. Her ne kadar genel itibarıyla tasvirî kalmış olsa da bu kitap özellikle Meclis'te hilafetin ilgasına dair tartışmaları ve resmî belgeleri ayrıntılarıyla aktarması açısından faydalıdır.⁴⁷

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Müslüman dünyada yaşanan hilafet tartışmalarını en kapsamlı biçimde inceleyen müstakil eser ise Ardıç'ın 2009 yılında University of California – Los Angeles'ta tamamladığı doktora tezinin revize edilmiş hali olan ve 2012 yılında basılan çalışmasıdır.⁴⁸ İlgili risale, kitap, makale ve Meclis zabıtlarını (yukarıda zikredilen *Hilafet Risaleleri*'nin son 4 cildinde yer alanlar da dahil) incelediği eserinin hilafet meselesine odaklandığı ikinci kısmında Ardıç, bu kurumun tarihini ve Osmanlı havzasındaki serencamını kısaca tartıştıktan sonra özellikle 1908-1924 arası dönemde yaşanan tartışmaları ihtiva eden hemen bütün matbu metinleri (Meclis zabıtları da dahil) analiz etmektedir. Bu alandaki farklı siyasî-ideolojik yaklaşımları ve bu yaklaşımların farklı coğrafi bölgelerde ve farklı zamanlarda nasıl tezahür ettiğini mukayeseli biçimde inceleyen eser söz konusu birincil kaynakları dönemin siyasî, askerî ve kültürel bağlamı çerçevesine oturtturarak ele almaktadır. Eserin temel tezi hilafetin (ve meşihatın) dönüşümü ve nihayetinde ilgasına giden sürecin Orta Doğu ve Türkiye'de yaşanan sekülerleşme sürecinin bir parçası olduğu, ancak bu süreçteki bütün reform talep ve uygulamalarının neredeyse tamamen dinî kaynak ve argümanlar kullanılarak gerekçelendirildiği, bu sebeple de İslam'ın bu dönemde modernleşme sürecinin aslî bir unsuru olduğu şeklindedir.⁴⁹ Buradan yola çıkarak eser teorik planda, XIX. yy. sonu ve XX. yy. başlarında Orta Doğu ve İslam dünyasında yaşanan sekülerleşme sürecinin –Batı'dan farklı olarak– İslam ile (seküler) siyaset arasında çatışmadan ziyade “intibak” (*accommodation*) ilişkisine dayalı bir süreç olarak anlaşılması gerektiğini öne sürmektedir.

Bu kapsamlı çalışmalar dışında, hilafet meselesinin çeşitli yönlerine odaklanan ve özellikle ilahiyat alanında yapılmış ansiklopedi maddesi, tez ve kitap çalışmaları da mevcuttur. Bu çerçevede, konuya genel bir giriş mahiyetinde ilk akla gelen faydalı çalışma, Casim Avcı ve Azmi Özcan'ın *TDV İslam*

47 Kemâleddin Nomer, *Şeriat, Hilafet, Cumhuriyet, Laiklik: Dini ve Tarihi Gerçeklerin Belgeleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996. Örneğin Seyyid Bey'in *Usul-i Fıkıh (Medhal)* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333) isimli önemli eserinin hemen tamamı bu kitabın içine alınmıştır (s. 2-129).

48 Nurullah Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*, London & New York: Routledge, 2012.

49 Krş. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, 2003.

*Ansiklopedisi'*ndeki (Osmanlılar dönemini de içeren) “Hilafet” maddesidir.⁵⁰ Yine Mehmet Azimli'nin hilafetin ilk 150 yıllık tarihini tasvir eden çalışması da bu döneme dair faydalı bir özet mahiyetindedir.⁵¹ Diğer taraftan, Hayrettin Karaman hacimli eseri *Mukayeseli İslam Hukuku'*nun ilk cildinde hilafet kurumuna fikhî açıdan değinerek İslam hukukundaki statüsünü tartışmaktadır.⁵²

Hayrettin Yücesoy ise “Allah'ın Halifesi ve Dünyanın Kadısı” başlıklı makalesinde, kısa zamanda çok hızlı bir yükselişi başaran İslam hilafetinin evrensel bir imparatorluk kültürü üreterek “insanlık tarihinde ilk defa İbrahîmî ve Zerdüşî tek tanrıcılığın evrensel bir siyasî pratiğini tahakkuk” ettirdiğini öne sürer. Buna göre hilafet, fethettiği bölgelerdeki kadim mirasları kendi kültürüyle mezcederek ticaret, entelektüel alış-veriş, tebliğ ve ihtida gibi barışçıl araçlarla eski dünyada yaymıştır. Yazara göre hilafet, bu sayede vakıf ve medrese gibi kurumlar üzerinden siyasî sınırları aşan, evrensel bir söylem üreterek kadim değerlerin –Abbasi hilafetinin çöküşünden sonra bile– yaşamasını mümkün kılmıştır.⁵³

Şahin Uçar genelde İslam birliğine dair çeşitli izlenimsel görüşlerini paylaştığı eserinde hilafetin Emeviler'e geçmesi olayı üzerinden hilafet ve mülk kavramlarının zıtlığını vurgulamaktadır.⁵⁴ Vecdi Akyüz ise hilafetin “mülk”e dönüşmesi sürecini çok daha kapsamlı bir biçimde ele aldığı çalışmasında ilk dört halifenin yönetim tarzlarını izah ettikten sonra beşinci halifeyle bu kurumun hangi şartlarda saltanata dönüştüğünü ve bu süreçteki meşruiyet tartışmalarını ayrıntılı olarak incelemektedir.⁵⁵ Hızır Murat Köse ise aynı konuyu ele aldığı makalesinde, meseleye dair üç farklı yaklaşımı –bunları temsil eden– üç risale üzerinden mukayese etmektedir: söz konusu geçişi cumhuriyetten mutlakîyetçi bir rejime dönüş olarak okuyan “indirgemeci-modernist” yaklaşım (Zekai Konraba), bunun asabiye ile mülke dönüşümün doğal bir neticesi olduğunu öne süren İbn Halduncu, “umrani” yaklaşım (Ahmed Cevdet Paşa) ve hilafet ve saltanatı Kur'anî prensipler ışığında değerlendiren “ilke esash yaklaşım” (Muhammed Hamidullah).⁵⁶ Öte yandan Harun Demirel ve İlyas

50 C. Avcı, ve A. Özcan, “Hilafet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 1998, c. 17, s. 539-553.

51 M. Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, Konya: Çizgi, 2012.

52 H. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. 1, İstanbul: İz, 2009. Karaman ayrıca Ali Abdurrazık'ın yukarıda zikredilen *el-İslam ve Usûlu'l-Hukm* başlıklı kitabını değerlendirdiği bir makale de kaleme almıştır: H. Karaman, “İslâm'da Din ve Devlet İlişkisi”, *Türkiye Günlüğü*, sy. 13, Kış 1990.

53 H. Yücesoy, “Allah'ın Halifesi ve Dünyanın Kadısı: Bir Dünya İmparatorluğu Olarak Hilafet”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2007, sy. 22, s. 87-106.

54 Ş. Uçar, *Tarih Felsefesi Açısından Mülk ve Hilafet*, İstanbul: Şule, 2011.

55 V. Akyüz, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul: Dergah, 1991.

56 H. M. Köse, “Hulefâ-yi Râşîdîn Döneminden Emevîlere Geçişin Siyasî Anlamı: Hilafet-Mülk Tartışması -Üç Siyer Metni Üzerinden Bir İnceleme-”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2014, sy. 37, s. 51-83.

Canikli'nin hadis alanındaki çalışmaları sırasıyla devlet yönetimi ve hilafet kurumu ile ilgili hadisleri sened ve metin özellikleri açısından teknik olarak incelemektedir. Canikli eserinde hilafetle ilgili rivayetlerde siyasî gelişmelerin önemli rol oynadığını öne sürmektedir.⁵⁷ Süleyman Uludağ ise deneme tarzında kaleme aldığı ve İslam-siyaset ilişkilerinin farklı veçhelerine değindiği kitabında, Kur'an'da devlet yönetimine dair özel bir bahsin olmamasından hareketle "hilafet sisteminin" Kur'an'ın bir emri olmayıp Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların pratik bir çözüm yolu olarak tercih ettikleri bir yönetim biçimi olduğunu, dolayısıyla cumhuriyet, saltanat vb. gibi rejim türlerinin daha az İslamî olmayacağını öne sürer.⁵⁸

Diğer taraftan Said Hatiboğlu İslam'ın ilk dönemindeki meşhur "hilafetin Kureyşliği" meselesini konu edinen ve bu konudaki ilk çalışmalardan biri olan uzun makalesinde, yukarıda zikredilen ve daha sonra Arap milliyetçilerinin de sıkça başvuracağı, yazarın "sun'i bir hadîs" diye nitelendirdiği hadis üzerinde yapılan tartışmaları ele almakta ve bu meselenin "bâtıl bir dâva" olduğunu iddia etmektedir.⁵⁹ Daha yakın bir zamanda, aynı hadis etrafında XX. yy. başlarında yaşanan tartışmaları etraflıca incelediği çalışmasında Nurullah Ardıç ise, Osmanlı hilafeti bağlamında Arap milliyetçileri ve Avrupalı yazarlar ile Osmanlı taraftarı siyasetçi ve ulemanın yaklaşımlarını tarihsel bağamlarına yerleştirerek mukayese etmekte, bu çerçevede özellikle İbn Haldun'un konuyla ilgili yorumlarının nasıl gündeme geldiğini incelemektedir.⁶⁰

Yine Sami Erdem XX. yy. başlarındaki hilafet tartışmalarının en önemli – ancak en az bilinen– simalarından biri olan Seyyid Bey üzerine yaptığı öncü çalışmasında fikirleri İttihat Terakki liderliği ve Mustafa Kemal üzerinde oldukça etkili olmuş olan Seyyid Bey'in hilafete yönelik, fıkıh birikiminden devşirdiği bir hayli sofistike (ancak bir o kadar da sekülerleştirici) yaklaşımını ve etkilerini incelemektedir.⁶¹ Ramazan Yıldırım'ın kitabı ise her ne kadar *20. Yüzyıl İslam*

57 H. R. Demirel, "Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1998; İ. Canikli, *Siyasetin Kurucusu Olarak Hadis: Sünnî Hadis Literatüründe Hilafet Problemi*, İstanbul: Medrese, 2006.

58 S. Uludağ, *İslam-Siyaset İlişkileri*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.

59 M. S. Hatiboğlu (1978), "Hilafetin Kureyşliği", *A.Ü.İ.F.D.*, sy. 23, Ankara, s. 121- 213, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/767/9724.pdf> (erişim: 22.11.2016). Yazar bu makalesini daha sonra kısmen genişleterek kitap olarak da yayınlamıştır, bkz. Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, Ankara: Otto Yayınları, 2011.

60 Nurullah Ardıç, "Genealogy or 'Asabiyya? Ibn Khaldun between Arab Nationalism and the Ottoman Caliphate", *Journal of Near Eastern Studies*, 2012, c. 71, sy. 2.

61 S. Erdem, "Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye vekili Seyyid Bey'in Katkısı", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1995; a.mlf., "Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilâfet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 2, 1996, s. 119-146.

Dünyasında Hilafet Tartışmaları başlığını taşısa da yalnızca Seyyid Bey ve Ali Abdürrazık'ın hilafete yaklaşımlarını tasvir etmekte, ayrıca Ezher ulemasının hilafetin 1924'teki ilgasına yönelik tepkilerine değinmektedir.⁶² Diğer yandan Azmi Özcan'ın İngiliz sömürgeciliği bağlamında Osmanlı-Hint ilişkilerini incelediği ve "Panislamizm" meselesine odaklanan çalışmasında meselenin hilafet boyutuna da değinmekte ve oldukça faydalı bilgiler sunmaktadır. Yine Özcan'ın İngiliz arşivlerindeki araştırmasına dayanarak kaleme aldığı ve İngiltere'de hilafet tartışmalarını özetlediği makalesi de oldukça faydalıdır.⁶³

Diğer taraftan, doğrudan hilafet meselesi üzerine olmasa da 1920-22 arasındaki 1. TBMM dönemindeki siyasî tartışmalar üzerine kaleme aldığı önemli kitabında Ahmet Demirel, 1. ve 2. Grup (muhalafet) arasında yaşanan tartışmalarda yer alan hilafet konusuna da değinmekte ve faydalı bilgiler vermektedir.⁶⁴ Yine Mete Tunçay Tek Parti döneminin kuruluşunu incelediği önemli eserinde hilafetin ilgası sürecini de anlatmakta, bu çerçevede olayın hazırlayıcılarından olan ve "Risaleler Savaşı" adını verdiği, hilafet ve M. Kemal taraftarları arasında yaşanan 1923 sonlarındaki söylemsel mücadelenin önemine dikkat çekmektedir.⁶⁵ Öte yandan Murat Bardakçı son halife-sultan Mehmed Vahideddin'in şahsî mektupları ve hatıralarından bir kısmı ile son halife Abdülmecid Efendi'nin sürgünde kaleme aldığı bildirimleri ve hilâfet konusundaki diğer yazışmalarını derlediği "Yeşil Kitap" isimli risalesini neşretmiştir.⁶⁶

Hilafet meselesi son yıllarda Türkiye dışından da bazı ciddi araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu çalışmaların bir kısmı hilafet tarihine odaklanır. Örneğin Crone ve Hinds hilafetin başlangıcından Abbasiler'in yıkılışına (1258) kadar olan dönemi özet olarak vermekte, ayrıca Sünnî hilafet anlayışının Şii imamet yaklaşımından nasıl ayrıştığını tartışmaktadır.⁶⁷ Öte yandan çağdaş çalışmalarda hilafetin yakın tarihi ve güncel konumu da konu edinilmektedir. Örneğin Sean Oliver-Dee'nin İngiliz arşivlerine dayanarak 1914'ten Soğuk Savaş'a kadar olan dönemi ele alan kapsamlı çalışması özellikle İngiliz bürokrasisinin hilafet meselesine bakışındaki ince değişimleri ve farklılaşmaları

62 R. Yıldırım, *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları*, İstanbul: Anka, 2004.

63 A. Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877 - 1924)*, İstanbul: İSAM, 1997; a.mlf., "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, 1998.

64 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul: İletişim, 2011.

65 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması: 1923-1931*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

66 Bkz. Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul: Everest, 2010; a.mlf., "Hanedan Yayınları ve Halife Abdülmecid'in Yeşil Kitabı", *Müteferrika*, sy. 3, İstanbul, 1994.

67 P. Crone ve M. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, New York: Cambridge University Press, 2003; krş. H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century*, Londra: Longman, 2004.

göstermesi açısından önemlidir. Zira yazar Dış İşleri, Kahire Komisyonu ve Hindistan'daki İngiliz idaresi arasındaki görüş ayrılıkları ve çekişmeler ile bu farklılaşmaların hilafete dair siyasa yapımını nasıl etkilediğini ayrıntılarıyla göstermektedir.⁶⁸ Benzer şekilde, Saad Khan da İngiliz arşivlerinde Osmanlı hilafetinin nasıl algılandığı üzerine yaptığı çalışmasında XX. yüzyıl başlarında hem devlet görevlilerinin, hem de hilafet üzerine yazan İngiliz gazeteci ve aydınlarının, Osmanlı hilafetini Avrupa devletlerinin sömürgeci faaliyetleri önündeki en büyük engel olarak gördüklerini öne sürmektedir.⁶⁹ 1918'de Osmanlı hilafetini desteklemek üzere kurulmuş olan Hint Hilafet Hareketi'ni ele alan çalışmalarında Kemal Aziz ve Naeem Qureshi de hareketin I. Dünya Savaşı sonrasında özellikle Avrupa'daki faaliyetlerini ayrıntılı bir biçimde incelemekte, bu çerçevede İngiltere hükümetinin Osmanlıları zayıflatma çabalarına karşılık Hintli Müslümanların gösterdiği yoğun gayretleri (lobi, gösteri, yayın, maddi yardım vs.) belgelemektedir.⁷⁰

Diğer taraftan hilafetin ilgasını Türkiye'nin uluslararası sistemdeki konumu açısından değerlendiren Mohammad Sadiq yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde kritik bir dönüm noktası olarak gördüğü bu olayın Türkiye'nin uluslararası konumunu olumsuz etkilediğini öne sürer. Zira ona göre hilafeti kaldıran Türkiye muhtemel bir birleşmiş İslam dünyasının liderliği şansını da daha baştan kendi elleriyle ortadan kaldırmıştır. Yazara göre hilafet I. Dünya Savaşı sonrasında İslam birliğinin merkezi olma işlevini görebilecek tek kurum olarak Türkiye'ye çok önemli bir avantaj sağlayabilirdi.⁷¹

Aynı tarihsel bağlamı konu edinen Liebl'in makalesi ise özet olarak –ve daha ziyade gazeteci üslubuyla– hilafet meselesi çerçevesindeki 1924 sonrası gelişmeleri aktarmakta, ayrıca XXI. yüzyılda hilafet iddiasında bulunması muhtemel figürleri tanıtmaktadır.⁷² Wegner'in basılmamış tezi ise 1924 sonra-

68 S. Oliver-Dee, *The Caliphate Question: the British Government and Islamic Governance*, Lanham: Lexington Books, 2009.

69 S. O. Khan, "The 'Caliphate Question': British Views and Policy Toward Pan-Islamic Politics and the End of the Ottoman Caliphate", *American Journal of Social Sciences*, sy. 24/4, 2007, s. 1-25.

70 K. Aziz, *The Indian Khilafat Movement 1915-1933: A Documentary Record*, Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2006 [Türkçe tercümesi için bkz. Aziz, *Hint Hilafet Hareketi Belgelerle (1915-1933)*, İstanbul: Mahya, 2014]; M. N. Qureshi, *Pan-Islam in British Indian Politics: A Study of the Khilafat Movement, 1918-1924*, Leiden: E. J. Brill, 1999. Ayrıca bkz. M. K. Öke, *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası-Hilafet Hareketi*, İstanbul: Aksoy, 1999; Khan, "Hindistan Hilâfet Hareketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, 1998, s. 109-111; M. Özşenel, "Hindistan'da Hilafet Meselesine Aykırı Bir Bakış: Şibli Numanî ve Hilafet Makalesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sy. 15, 2007, s. 153-160.

71 M. Sadiq, "The Turkish Revolution and the Abolition of the Caliphate", *International Studies*, c. 28, sy. 1, 1991, s. 28 vd.

72 V. Liebl, "The Caliphate", *Middle Eastern Studies*, c. 45, sy. 3, 2009, s. 373-391.

sında Mısır'daki hilafet tartışmalarına odaklanmakta ve özellikle 1926 yılında toplanan (ancak başarısız olan) Kahire Hilafet Kongresi'ni incelemektedir. Meseleyi bir yandan Mısır'daki siyasî ortam (İttihad, Ahrar ve Vefd partileri arasındaki mücadele ve Kral Fuad'ın konumu ve talepleri) ile İngiltere'nin müdahaleleri, diğer taraftan ise yüzyıllara dayalı Sünnî siyaset geleneği ile Ali Abdürrazık'ın kitabı ve Ezher ulemasının buna tepkisi vesilesiyle alevlenen hilafet tartışmaları bağlamlarına yerleştiren bu çalışma bir hayli başarılıdır.⁷³ Yine Arap dünyasına ancak daha geç bir döneme odaklanarak Hizb-ut Tahrir örgütünü incelediği eserinde Taci Faruki ise bu hareketin 1950'lerden bu yana doğuşu ve gelişiminin yanı sıra organizasyon yapısı ve temel stratejileri ile ana metinlerini ele almış, bu çerçevede hareketin hilafet vurgusunu da ortaya koymuştur.⁷⁴

Diğer taraftan günümüzde Türkiye dışında hilafet meselesine dair yapılan akademik tartışmaların birçoğu hilafetin geleceğinin ne olacağına dairdir. Hiç kuşkusuz el-Kaide ve DAİŞ gibi grupların uyguladıkları yoğun şiddet ve tedhiş eylemlerine hilafeti de içeren bir söylemin eşlik etmesi bu durumun ana sebeplerinden biridir. Bu yüzden hilafet üzerine özellikle Batı'da ortaya çıkan literatürün ekserisi jeo-stratejik ve güvenlik eksenli tartışmaları ihtiva etmektedir. Bu tartışmalardaki baskın söylemler de meselenin yoğun biçimde güvenleştirilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Ancak yine de güncel literatürde hilafetin mahiyeti ve geleceği üzerine nispeten soğukkanlı değerlendirmeler de mevcuttur. Bunlar arasında önemli bir örnek olarak görülebilecek olan çalışmasında Salman Sayyid, bir yandan hilafetin fiilen ortadan kalkmasından yaklaşık yüz yıl sonra bugün neden hala Müslüman kitleler için çekiciliğini koruduğunu, diğer yandan ise hilafetin tekrar kurulabilmesi halinde mevcut dünya düzeninde ne gibi değişimler olabileceğini tartışır.⁷⁵ Sayyid'e göre birinci sorunun cevabı nettir: Hilafetin bir "büyük güç" (*great power*) olarak kurulması, son yüz küsur yıldır aşağılanmış, marjinalize edilmiş ve "yertsiz-yurtsuz" bırakılmış Müslümanlar için kendi kimlikleriyle bu dünya düzeninde bir siyasî varlık olarak yeniden var olma, mevcut "aşağılık" konumlarından kurtulma anlamına gelmektedir.⁷⁶

73 M. Wegner, "Islamic Government: The Medieval Sunni Islamic Theory of the Caliphate and the Debate over the Revival of the Caliphate in Egypt, 1924-1926", Doktora tezi, The University of Chicago, 2001.

74 T. Faruki, *Hizbu't Tahrir ve Hilafet*, İstanbul: Ekin, 2014.

75 S. Sayyid, *Recalling the Caliphate: Decolonization and World Order*, Londra: Hurst & Co, 2014 [Türkçe tercümesi için bkz. Sayyid, *Hilafeti Hatırlamak*, Ankara: Vadi, 2017]. Ayrıca bkz. a.mlf., *A Fundamental Fear: Eurocentrism and the Emergence of Islamism*, Londra: Zed Books, 2003 [Türkçe tercümesi için bkz. Sayyid, *Fundamentalizm Korkusu: Avrupa Mezkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: Açılım, 2017].

76 Sayyid, *Recalling the Caliphate*, 2014, s. 118.

Ancak elbette başta mevcut düzenin hâkimlerinin direnci gibi çeşitli engeller sebebiyle bu durumun gerçekleşmesi imkânsıza yakındır. Bir “büyük güç” olarak hilafetin faraza kurulabilmesi durumu ise bir yandan ümmetin mevcut diaspora halinin sona ermesi ve dünya düzeninin güçlü bir aktörü haline gelmesi, diğer taraftan ise Batı-dışında II. Dünya Savaşı’ndan bu yana süregelen de-kolonizasyon (sömürgecilikten kurtulma) sürecinin daha da derinleşmesi anlamına gelecektir. Ayrıca bu durumda mevcut dünya düzenin siyasi çoğulculuğunun artması anlamında bir çeşitlenme ve zenginleşme de yaşanabilecektir.⁷⁷

Sayyid’in birinci sorusuna cevap arayan bir başka çalışma ise Harvard Hukuk Fakültesi’nden Noah Feldman’ın küçük ama önemli eseridir. Aslen Batılı okuyucu için kaleme alınmış ve (doğrudan hilafet meselesini tartışmasa da) çıkış noktası “niçin İslam Dünyası’nda geniş kitleler bugün ‘şeriat’ istiyor?” sorusu olan eserinde yazar Batı’da şeriatın yanlış anlaşıldığını, zira İslam tarihi ve hukuk teorisinde şeriatın esasen yöneticilerin yetkisini kısıtlama işlevi gören ve ulemanın ürettiği hukuk sistemi anlamına geldiğini vurgular. Teorik ve tarihsel bir anlatıyla bu sistemin Müslümanlar için aslında bir “hukuk devleti”, yani yöneticilerin zorbalığına karşı hukukun üstünlüğü (*rule of law*) anlamına geldiği tezini temellendiren yazar bunun Batı’daki denge-fren mekanizmasıyla aynı olduğunu belirtir. Yazara göre, “geleneksel İslam devleti” dediği -ve Osmanlı ile sona eren- imparatorluklar silsilesi, tıpkı İngiliz anayasası gibi yazılı olmayan bir anayasaya sahip ve her iki anlamıyla da birer hukuk devletiydi: Sistem hem meşruiyetini hukuktan almaktaydı, hem de halkı hukuk yoluyla idare ediyordu. Feldman’a göre sistemin XIX. yüzyılın ortalarında çökmesinin temel sebebi şer’î hukuk düzeninin yazılı anayasa ve kanunlar ile değiştirilmesi sonucunda ulemanın pratikteki kanun yapma gücünün elinden alınmış, fakat onların yerini alabilecek, yani gördükleri temel işlevi (halife-sultanların yetkisini sınırlama) yerine getirecek bir zümrünün ortaya çıkamamış olmasıdır. Yazar ulema ve hukukçuların geçmişten bugüne değişen rollerini mukayese ederek klasik dönemde âlimler zaman zaman devletin hizmetinde olsa da bunun yine de hukuk adına yapıldığını, modern Müslüman dünyanın hukukçularının ise Avrupa’dan ithal edilmiş, araçsal bir hukuk anlayışını benimseyerek devleti hukuka öncelediklerini belirtmektedir.⁷⁸

77 Sayyid, *Recalling the Caliphate*, 2014, s. 131.

78 N. Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.

II. Hilafet Tartışmaları: Birincil Kaynaklar (1908-1926)

Abdünnafi (1922), *Firari Vahideddin Halife Değil İdi, Âlem-i İslam'ın Dikkatine*, İstanbul: Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası [Hilafet Risaleleri içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

Ağaoğlu, A. (1923_a), “Tarihi Celse”, *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Ankara: İstihbarat Matbaası, 1339, s. 11-32.

_____ (1923_b), “Açık Mektup”, *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Ankara: İstihbarat Matbaası, 1339, s. 142-48.

Ali Abdürrazık (2012 [1925]), *el-İslam ve Usulü'l-Hukm: Bahs fi'l-Hilafe ve'l-Hükûme fi'l-İslam*, Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısri.

Ali Fehmi, Muhammed (1911), *el-Hilafe el-İslamiyye ve'l-Camia el-Usmaniyye* [Hilafet Risaleleri içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Arnold, T. W. (1950), “Halife”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, İstanbul: MEB.

_____ (1965), *The Caliphate*, London: Routledge & Kegan Paul.

Atalay, B. (1923), *Armağan*, İstanbul, Mart 1339.

Azad, E. (1920), *Hilafet Meselesi, İngiltere, Arap Yarımadası ve Osmanlı Hilafeti* [Hilafet Risaleleri içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

Barthold, V. (1912), “Halife ve Sultan”, *Mir Islama* [Hilafet Risaleleri içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Celal Nuri, İ. (1913), *Mesele-i Hilafet* [Hilafet Risaleleri içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

Celâleddin Feyyaz (1922), *Hâkimiyet-i Milliye ile Saltanat-ı Şahsiyenin Mukâyesesine Dâir Bir İki Söz ve Lütî Fikri Beyin Hükümdarlık Karşısında Nam Risalesine Cevâb*, İstanbul, 1338.

Çavuş, A. (1916), *Hilafet-i İslamiye*, İstanbul: el-Adl Matbaası, 1334 [Hilafet Risaleleri içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

Düstur (1908-1918) *İkinci Tertip*, c. 1-3 [18 c.], Dersaadet: Matbaa-i Osmani.

Düstur (1921) *Üçüncü Tertip*, c. 1, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.

Düstur (1924) *Üçüncü Tertip*, c. 5, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Elmalılı Hamdi [Yazır] (1909), “İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslamiye”, *Beyanu'l-Hak*, c. 1, sy. 22, 16 Şubat 1324 [Hilafet Risaleleri içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

F. C. (1923), “Hoca Şükrü Efendiye Cevab”, *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Ankara: İstihbarat Matbaası, 1339, ss. 177-185.

Fuad Şükrü (1922), *Halk Slatanatı: Lütî Fikri Bey'in “Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuva Mesaili” Hakkındaki Risalesine Cevap* [Hilafet Risaleleri içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

Gökalp, Z. (1922_a), “Hilafetin Hakiki Mahiyeti”, *Küçük Mecmua*, sy. 24, Diyarbakır.

_____ (1922_b), “Hilafetin İstiklali”, *Küçük Mecmua*, sy. 25, Diyarbakır.

_____ (1922_c), “Hilafetin Vazifeleri”, *Küçük Mecmua*, sy. 26, Diyarbakır.

Habil Adem [Profesör Vayt] (1910), *Muharebeden Sonra: Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti*, İstanbul: Şems Matbaası, 1331 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Hilafet ve Milli Hakimiyet (1923/1339), Ankara: İstihbarat Matbaası [Süleymaniye Kütüphanesi İhsan Mahvi, 000210].

Hoca Halil Hulki, Hoca İlyas Sami, Hoca Rasih (1923), *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye*, 2. Bs., Ankara: Yenigün Matbaası, 1341.

Hoca Şükrü (1923), *Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi*, Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1339.

Hüseyin Cahid (1923), “Şimdi de Hilafet Meselesi”, *Tanin*, 11 Teşrin-i sani 1329, s. 1 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 6, İstanbul: Klasik, 2014].

İsmail Hakkı [İzmirli] (1910), “Hilafet-i İslamiye”, *Sırat-ı Müstakim*, c. 3, sy. 56, 17 Eylül 1325 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Kıdvai, Müşir Hüseyin (1919), *Türkiye İslam İmparatorluğu'nun İstikbali* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

Kara, İ. (der.) (2002-2014), *Hilafet Risaleleri*, 6 c. İstanbul: Klasik.

LBKTB (1971), *Lozan Barış Konferansı, Tutanak-Belgeler*, S. Meray (ed.), Set 1, c. 2, Ankara.

Lütfi Fikri (1922), *Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuva Mesaili*, İstanbul: Akşam Teşebbüs Matbaası, 1338 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

_____ (1923a), *Meşrutiyet ve Cumhuriyet*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339.

_____ (1923b), “Huzur-ı Hazreti Hilafet-Penâhîye -Açık Arıza-”, *Tanin*, 10 Teşrin-i sani 1339, s. 1.

Mahmud Nedim [Ma'an] (1919), *Hicaz'da Saltanat Tesisini Din-i İslam Men Eder* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

Margoliouth, D. (1921[2010]), *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, Basil Blackwell

_____ (1924), “The Latest Developments of the Caliphate Question”, *The Muslim World*, c. 14, sy. 4, s. 334–341.

Mehmed Ekrem (1341/1923) *Nazariyat-ı Hukukiye Müvacehesinde Türkiye İnkılab-ı Ahîri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 6, İstanbul: Klasik, 2014].

Mehmed Tahir (1909), *El-Ehadisü's-Şerife fi's-Saltanatı'l-Münife*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, MR 915 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Muhyiddin Baha (1915), *Halife Ordusu Mısır ve Kafkas'da*, Bursa: Muin-i Hilal Matbaası, May 1331 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Mustafa Kemal (1920), *Âlem-i İslam'a Beyanname* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

_____ (1922), “Türk ve İslam Tarihine Kısa Bir Bakış”, E. Z. Ökte (ed.), *Atatürk, Din ve Laiklik*, İstanbul: Menteş Matbaası, 1968.

_____ (1923), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Arı İnan (ed.), 2. bs., Ankara: TTK, 1996.

_____ (1945), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. 1, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

_____ ([1927] 1961), *Nutuk*, 3 c., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

_____ (1964), *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Mustafa Sabri Efendi (1342/1924), *Hilafetin Saltanattan Tefriki* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 6, İstanbul: Klasik, 2014].

_____ (2016), *Hilâfetin İlgasının Arkaplanı*, (9. Baskı), İstanbul: İnsan.

Mustafa Zihni (Paşa), *İslam'da Hilafet*, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzzıya, 1327 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Nallino, C. A. (1917), “Hilafet” [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

Namık Kemal (1867), “Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar-6”, *Hürriyet*, 26 Eylül 1285.

_____ (1301/1884), *Evrak-ı Perişan*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.

Nedvi, S. Suleyman (1920-21), *Hilafet ve Hindistan* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

Ömer Lütfi (1912), *Nazar-ı İslam'da Makam-ı Hilafet*, Selanik: Asır Matbaası, 1330 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Ömer Ziyaeddin (1908), *Hukuk-ı Selatin: Hadis-i Erbain fi Hukukî's-Selatin*, İstanbul, 1326 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Reşid Rıza (1922), “Zaferü't-Türk bi'l-Yunan ve Salluhum 'Arsha Devlet Osman ve Ca'lühümü'l-Hilafeah el-İslamiyye Sultah Ruhaniyye Edebiyye”, *el-Menar*, c. 23, sy. 9, 19 Kasım 1922.

_____ (1923/1341), *el-Hilâfe ev el-İmâme el-'Uzmâ*, Kahire: Matba'at'ül-Menâr.

_____ (1925_a), “el-İslâm ve Usûlü'l-hukm [I]”, *el-Menar*, c. 26, sy. 2, 21 Haziran 1925.

_____ (1925_b), “el-İslâm ve Usûlü'l-hukm [III]”, *el-Menar*, c. 26/3, 21 Temmuz 1925.

_____ (1926), “Müzekkeratü'l-Mu'temeri'l-Hilafeh el-İslamiyye”, *el-Menar*, c. 27, sy. 3, 11 Haziran 1926.

Safa, M. (1922), *Hilafet-i İslamiye ve Al-i Osman [Hilafet Risaleleri içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].*

Safayihî, İ. (1915), *İkazi'l-İhvan li-Desaisi'l-A'dâ ve Mâ Yaktazihî Halu'z-Zaman*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1331 [*Hilafet Risaleleri içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].*

Sağır Han (1920), “Hind Hilafet Cemiyeti Murahhası Mustafa Sağır Han İle Mülakat”, *Sebilürreşad*, sy. 18 (466), 13 Kanunievvel 1336, ss. 286-91 [*Hilafet Risaleleri içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].*

Said Halim Paşa (1920/2000), *L'Empire Ottoman et la Guerre Mondiale*, İstanbul: Isis.

Samné, G. (1919), *Hilafet ve Panislamizm [Hilafet Risaleleri içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].*

Sebilürreşad, (1916_a), “Din ve Devlet Yahut Hilafet ve Saltanat”, c. 11, sy. 359 (6 Teşrin-i Evvel 1332) [*Hilafet Risaleleri içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].*

_____ (1916_b), “Sabık Mekke Emiri Hüseyin ve Hint Matbuatı”, c. 11, sy. 359 (6 Teşrin-i Evvel 1332) [*Hilafet Risaleleri içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].*

Seyyid Bey, M. (1333/1917), “Hilafet”, *Usul-i Fıkıh – Medhal*, İstanbul: Matbaa-i Amire [*Hilafet Risaleleri içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].*

_____ (1923), *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, 1339.

_____ (1924), *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyyesi*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.

Süleyman Nazif (1922), *Lütfi Fikri Bey'e Cevap: Hilafet, Milliyet ve Tefrik-i Kuva Mesaili [Hilafet Risaleleri içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].*

Syed Mahmud (1921), *The Khilafat and England*, Patna: Imtyaz.

_____ (2005), *Hilafet ve İngiltere [Hilafet Risaleleri içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].*

Şekib Arslan (2005), *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, İstanbul: Klasik.

Şerif Hüseyin (1916), *Proclamation of the Sherif of Mecca*, C. Horne (ed.) *Source Records of the Great War*, c. 4, Londra: National Alumni, 1923: 234-238.

T.B.M.M. Arşivi C, Devre 1, Dosya 308, 1922.

T.B.M.M. Arşivi A, Devre 2, Dosya 431, 1924.

TBMM (1922_a), *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 30 Teşrin-i Evvel ve 1 Teşrin-i Sani 338 Tarihli Mühim ve Tarihi Celseler ve Karar*, Dersaadet: Akşam-Teşebbüs Matbaası ["Hilafetin Saltanattan Tefriki", *Hilafet Risaleleri* içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

_____ (1922_b), *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. 3, Ankara: İş Bankası (1985).

_____ (1924), *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 2, c. 7. Ankara: T.B.M. Meclisi Matbaası (1968).

Toynbee, A. (1920), "The Question of the Caliphate", *The Contemporary Review*, February 1920, ss. 192-96 [Türkçe tercümesi: A. Toynbee, "Hilafet Meselesi", *Hilafet Risaleleri* içinde, c. 5, İstanbul: Klasik, 2005].

_____ (1927), *Survey of International Affairs, 1925*, c. 1: The Islamic World since the Peace Settlement, London: Oxford University Press [Türkçe tercümesi: A. Toynbee, *1920'lerde Türkiye – Hilafetin İlgası –*, İstanbul: Yöneliş, 2000].

Tunusi, S. (1915), "Hilafet-i Muazzama-i İslamiye Hakkında İngilizlerin Hezeyanları", *Sebilürreşad*, c. 13, sy. 333, 19 Mart 1331 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

_____ (1915), "Fi-sebilillah Cihadın Hakikati, Gayesi, Hükmü, Mücahidinin Vezâifi", *Sebilürreşad*, c. 13, sy. 315.

_____ (1916_a), *Şerhu Desaisi'l-Fransîs Zıdde'l-İslam ve Halifetih* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

_____ (1916_b), *Hilâfet-i Muazzama-i İslamiye* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

Ubeydi, M. H. (1916), *Hablu'l-İ'tisam ve Vücubu'l-Hilafeh fi Dini'l-İslam* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

[Sultan] Vahideddin (1923), *Şevketlü Sultan Mehmed Vahideddin Efendimiz Hazretlerinin Beyannâme-i Hümayunlarıdır*, Kadir Mısıroğlu, *Geçmiş ve Geleceği ile Hilafet*, İstanbul: Sebil Yay., 1993, s. 185-203.

_____ (1926), *Kahire'de Camiu'l-Ezher Şeyhi ve Hilafet Mu'temeri Reisi Ulema-yı Benâmdan Muhammed Ebu'l-Fazl Efendi'ye*.

Yâfi, S. (1916), *Hilafet ve Osmaniyet*, Beirut: Matbaatü'l-İkbal, 1334 [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 4, İstanbul: Klasik, 2004].

el-Yemeni, Ş. B. (1911), *En-Nasihati's-Şer'iyye li'l-Kabaili'l-Yemeniyye* [*Hilafet Risaleleri* içinde, c. 3, İstanbul: Klasik, 2003].

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilafet Tartışmaları: Eleştirel Bir Değerlendirme

Nurullah ARDIÇ

Özet

Bir kurum ve ideal olarak tarihsel önemi haiz ve ilgası Türkiye'deki laikleşme sürecinin en önemli siyasî basamaklarından biri olan hilafet üzerine oluşan külliyat ideolojik, tematik ve yöntemsel açılardan birtakım "bölünmüşlükler" arz etmektedir. 1924'ten çok önce, hilafetin ilgasına giden süreçte başlamış olan hilafet tartışmalarının bu niteliği yalnızca siyasî ve entelektüel çevrelerle sınırlı kalmamış, akademik (ve yarı-akademik) mecralarda da kendini göstermiştir. Bu çerçevede bu yazıda önce II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye içinde ve dışında yaşanan hilafet tartışmalarına temel teşkil eden birincil metinler tanıtılacak, ardından Türkiye içinde ve dışında özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp gelişen ikincil literatürün eleştirel bir değerlendirmesi sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Cumhuriyet, hilafet, modernleşme, İslam, Osmanlılar.

The Literature on Caliphate Debates during the Late-Ottoman and Republican Periods

Nurullah ARDIÇ

Abstract

Historically a significant institution and idea(l), the Caliphate's abolition was a (contested and highly debated) cornerstone in the process of Turkey's political secularization. Thus, the related existing literature is characterized by fragmentation in ideological, thematic and methodological terms. The fragmented nature of these debates, which began in the late 19th century leading up to the Caliphate's demise in 1924, is not just limited to the political and intellectual circles, but also detected in academic (and quasi-academic) works. In this context, this article first reviews the primary texts on the Caliphate, which functioned as the ground over which the Caliphate debates took place; it then critically examines the secondary literature, which emerged and quickly expanded within and outside Turkey during the second half of the 20th century.

Keywords: Second Constitutional Period, Turkish Republic, caliphate, modernization, Islam, Ottomans.